

**LA TIRUS: INGREDIENT PRIMORDIAL EN LA CONFECCIO DELS
TROCISCI TIRI, A L'OBRA D'UN APOTECARI BARCELONI DEL S. XVI**

DUCH i TORNER, Mª Montserrat; CARMONA i CORNET, Anna M^a

L'objectiu primordial d'aquesta comunicació és posar de relleu la importància que es donava a la bona elecció dels ingredients que intervenien en les preparacions magistrals en el segle XVI.

Concretament, Pere Benet Matheu, en el "Liber in examen Apothecariorum..." (1) recalca aquesta qüestió. En la sisena part d'aquesta obra, quan fa la relació dels ingredients utilitzats en la composició de la Triaga (2) dedica una ressenya bastant extensa a la "tirus". Cal recordar que la "tirus" és el que ara en diríem principi actiu dels "trocisci tiri", un dels elements primordials de l'esmentada preparació.

Comença el tema al foli LXXII v. del llibre, amb una exposició de les fórmules que es poden utilitzar en la confecció dels "trocisci tiri". La primera de les fórmules que cita per dur a terme l'esmentada confecció, és la que es troba a l'obra de Nicolau (3), quan parla de la Triaga Magna segons Galè. Es la que el Col·legi d'apotecaris manava utilitzar i la trobem inclosa en la primera CONCORDIA, editada el 1511 (4).

Hi segueixen les fórmules que Esteve Arnau i Aliaba descriuen en les seves obres; són un xic més complexes que la de Nicolau i d'explicació més detallada, encara que, en el fons, vénen a dir el mateix.

Assenyala també que, segons l'autor del "LUMINARE MAIUS" (5), Andròmac fou el descobridor d'aquestes espècies animals anomenades "tiri", i passa, tot seguit, a fer-ne l'estudi.

Aquest estudi el basarà en cites (6) d'autors antics i coetanis, que van dirigides a un objectiu concret i deliberat. Pere Benet Matheu creu, com d'altres apotecaris companys seus, que en l'elaboració de "trocisci tiri", pot i deu usar-se l'escurçó, perquè diu:

"Tirus, víbora i escurçó són diversos noms que es donen a una mateixa espècie".

Per provar aquesta tesi, seguirà el mètode deductiu i racional utilitzat a l'època i, per tant, es basarà en l'autoritat de múltiples autors reconeguts. Buscarà les cites adequades que li serviran de premisses per arribar a les seves pròpies conclusions. També hi inclourà alguns elements empírics obtinguts a partir de l'observació directa de l'animal, per donar més força als raonaments.

Analizant l'estructura del text, veiem que Pere Benet Matheu segueix un determinat ordre, l'esquema del qual és el següent:

Parteix de la hipòtesi inicial esmentada més amunt: "tirus", víbora i escurçó són el mateix animal. Aquesta tesi la justificarà de la manera següent: primer ens farà veure que l'animal anomenat "tirus" és una serp; a continuació demostrarà que dins la classificació de les serps, la "tirus" és una víbora; i finalment acabarà demostrant que "tirus" o víbora són termes equivalents al nom de l'animal que vulgarment es coneix per escurçó. Un cop presentada i demostrada aquesta hipòtesi, l'autor tractarà sobre l'elecció de l'espècie concreta i farà la descripció de les característiques físiques d'aquest animal, així com la citació de l'època i lloc de recol·lecció i signes externs pels quals es reconeixen els bons exemplars. D'aquesta manera, doncs, acabarà el tema "tirus".

Un cop presentat l'esquema, farem a continuació un estudi detallat de les seves parts, tot analitzant com Pere Benet Matheu desenvolupa les seves idees i extreu les seves conclusions.

Primerament demostra que la "tirus" és una serp, i ho fa basant-se en cites dels autors que s'esmenten a continuació: Aristòtil, Algaffaqui, Gilabert Anglic, Bernat de Gordoní, Plateari (segons Nicolau), Joan de Santo Amando i d'altres que, en tractar de les serps a les seves obres, citen la "tirus". Després expressa la seva conclusió, que traduïda textualment del llatí diu:

"Certament, la tirus pot ser anomenada serp, culebra o víbora. Que la tirus és una serp ha estat demostrat per les autoritats anteriorment citades. I has de saber (lector) que aquests tres noms: serp, culebra o víbora són sinònims i denominen tot gènere de rèptils on s'inclouen les víbore de tota espècie. Isidor diu clarament, en el seu llibre XII, que rep el nom de serpent tot allò que s'arrossega per terra i, que lliscant per la terra, reptat; cosa que també se cita en el llibre anomenat "De proprietatibus rerum" (7)".

Comprovada la cita d'Isidor, hem vist que pertany al llibre XII de les ETIMOLOGIES (8). En canvi, no hem pogut comprovar amb certesa qui fou l'autor del "DE PROPIETATIBUS RERUM" però, curiosament, la cita que Pere Benet Matheu fa d'aquest llibre, correspon textualment a l'inici del capítol IV (titulat "De serpentibus") del llibre XII de les "ETIMOLOGIES", ja esmentat.

La segona premissa, la de que la "tirus" és una víbora, Pere Benet Matheu diu que es demostra per una característica física pròpia d'aquest animal: primer ovula a l'interior i després pareix les cries, a diferència de les altres espècies de serps, que

ovulen directament a l'exterior. Les cites que corroboren aquesta propietat provenen del "DE PROPIETATIBUS RERUM" i d'Albert Magne.

Comprovada la cita d'Albert Magne, hem vist que correspon al llibre XXVI de la seva obra, el titulat "DE ANIMALIBUS" (9), on textualment diu:

"...tyrus, hic serpens est de genere vipere, quia prius intus ovat et postea, extra, parit animales...".

Pere Benet Matheu també explica que hi ha molts autors que, en formular, citen indistintament el nom de "tirus" o de víbora, i a vegades tan sols citen víbora, com es pot llegir a Avicenna, en el llibre V. Aquest llibre correspon al "CANON" (10), on hi hem pogut llegir-hi el paràgraf sencer d'on treu la cita Pere Benet Matheu, quan diu:

"... la millor fórmula de la Triaga és la Radical d'Andròmac i ja vaig dir que hi ha metges que segueixen la de Galè..."

I més avall, en descriure la confecció dels "Trocisci" explicita concretament "Trocisci viperæ"; no parla de "tiri", cosa que ens remarca Pere Benet Matheu, el qual continua dient que altres autors, com Serapí i Rasis, també escriuen solament víbora. Afegeix que també es pot trobar una denominació semblant en el "LUMINARE MAIUS".

La conclusió de Pere Benet Matheu en aquest segon punt és la següent:

"No és de creure que tots aquests doctors canviessin un nom per un altre si les tiri no fossin víbores".

Amb aquesta frase, l'autor dóna per acabada la prova que la "tirus" és una víbora.

Passa ara a demostrar-nos que escurçó equival a "tirus". Diu que així ve esmentat a l'"ANTIDOTARI" de Galaf Abulcasis (11), a l'"ANTIDOTARI" d'Arnau de Vilanova i en l'obra de Cristòfor Pisà. També en una citació de Pandecta es pot llegir: "... la serp alffos, que és escurçó fortíssim..."

Per tant, doncs, afirma que d'aquesta manera queda provat que l'animal anomenat vulgarment escurçó és una serp, i que dins l'ordre de les serps pertany a les víbores, fet que es corrobora per la forma de parir les cries. Segons diu Isidor en l'obra ja citada:

"... no esperen la solució natural de maduresa, sinó que corroint els flancs de la mare, neixen així a viva força i li provoquen la mort" (12).

També Albert Magne s'expressa de manera semblant a l'obra ja citada. Pere Benet Matheu, a més de citar aquestes autoritats i d'altres, com Algaffaqui i Filó, hi afegeix una observació pròpia:

"Jo, com molts d'altres apotecaris, en vaig veure una, morta d'aquesta forma, i conservada en un pot de vidre. Per tant l'escurçó és una víbora".

Acabada l'exposició d'aquesta seva tesi, continua el tema "tirus" descrivint les característiques físiques de l'espècie medicinal. Pere Benet Matheu recalca que cal escollir la que té una berruga o prominència sobre la mandíbula superior, prop del nas, tal com tenen els escurçons, ja que de "tirus", com assenyala Albert Magne (13), n'hi ha de moltes espècies. L'espècie que cal usar per a la confecció de la Triaga la descriu Nicolau; diu que té banyons al cap, semblants a grans de blat. És la mateixa espècie que citen Avicenna, Ali Abbas, Galaf i altres. Concretament, Avicenna diu:

"Deuen rebutjar-se les cornudes i varies espècies d'àspis blanquinoses" (14).

També en l'obra de Joan de Santo Amando podem llegir:

"S'ha de rebutjar la temible cornuda que mata al moment".

Segons Pere Benet Matheu:

"... de tots els doctors citats, el que millor interpreta i opina sobre l'expressió banyons és Nicolau. En aquest punt estan d'acord Nicolau i Avicenna, perquè Nicolau, quan escriu banyons, no es refereix als d'aquelles serpents cornudes que pertanyen al primer gènere d'àspids verinosos que maten instantàniament, i que els autors antics rebutgen, i que, per tant no deuen posar-se a la Triaga. Entén per banyons, doncs, aquelles prominències que tenen en la part superior de la mandíbula, com dos petites berrugues. Així, cal escollir l'espècie que posseïx aquestes característiques i és la que s'anomena tirus o víbora, i en llenguatge vulgar escurçó".

Una vegada identificada l'espècie de "tirus" que s'ha d'usar en l'elaboració dels "trocisci tiri", concreta les característiques que aquesta ha de posseir; i ho fa amb cites de Nicolau, Esteve Arnau, l'"ANTIDOTARI" d'Arnau de Vilanova, Aliabbas, Serapió, Rasis, Avicenna i Galaf. Tots aquests autors concorden més o menys en dir que la "tirus" ha de tenir un pam de llargada, ulls rojos, llengua mòbil, cap ample i coll gràcil, de moviments vius i ràpids, i cua fina. A més a més, ha de ser femella, la qual cosa es coneix perquè té varies dents verinoses, a diferència del mascle que només en té una. Molts d'aquests autors també recomanen que es capturi a la primavera; segons Aliabas:

"... quan el sol ha passat ja per Aries i comença a entrar a Tauro".

També diversos autors concorden en dir que las "tiri" no s'han de recolectar vora del mar ni en llocs humits, sinó en terrenys de secà, on hi creixi l'herba.

Pere Benet Matheu afirma estar d'acord amb tot el que s'ha citat anteriorment i també amb les onze qualitats o signes que cita Galaf:

"Els signes són aquests:

- Primer signe: que el seu color sigui rogenc, cosa que significa bona complexió, el color negre indica molta intenció de calor i el blanc significa debilitat, poca calor i molta humitat.

- Segon signe: moviments ràpids, que és signe de gran fortalesa i vigor.

- Tercer signe: que porti el cap ben dret, cosa que demostra la seva fortalesa i vigor.

- Quart signe: es refereix als ulls, que deuen ésser rogencs, cosa que denota la seva calor; si tendeixen a groguencs o blanquinosos denoten malaltia de l'animal.
- Cinquè signe: que el seu ventre sigui dur i apretat, la qual cosa significa bona purgació del seu cos.
- Sisè signe: si té el cap ample significa poca fortalesa, perquè la amplitud del cap indica disminució de sentit.
- Setè signe: es refereix a les dents; no les ha de tenir massa grans, això significaria que té agregades moltes superfluitats.
- Vuitè signe: la mandíbula ha de ser grossa, cosa que demostra gran calor i fortalesa.
- Novè signe: la cua ha de ser prima, perquè li dóna agilitat.
- Desè signe: si la seva cursa és ràpida, indica bona salut.
- Onzè signe: es refereix a l'amplada de la boca. L'ha de tenir ampla".

Acabada la descripció dels signes, Pere Benet Matheu donarà per finalitzat el tema de la "tirus" amb paraules d'Albert Magne que recull del llibre XXV, capítol segon, sobre la naturalesa i diversitat del verí de les serps.

El tema "tirus", en el llibre de Pere Benet Matheu, ocupa des del foli LXXII v. fins al LXXV r., que equival a cinc fulls i mig, i està imprès a doble columna. Aquesta explicació és molt més extensa que les dedicades als altres ingredients que intervenen en la composició de la Triaga, que no passen d'un foli.

Per tant, podríem assegurar que l'autor, en el seu llibre, vol deixar constància de la seva posició en la polèmica que en aquella època es dirimia en el sí del Col·legi d'Apotecaris de Barcelona sobre si era o no convenient utilitzar l'escurçó del país (15). Ens agradaria poder comprovar detalls d'aquesta polèmica en alguns documents inèdits dels arxius de Barcelona, cosa per altra banda bastant difícil, ja que molta documentació notarial de l'època no ha estat conservada. Tanmateix, a vegades, una recerca exhaustiva de la documentació pot arribar a comportar sorpreses gratificants.

NOTES

1.- El "LIBER IN EXAMEN APOTECARIORUM..." va ésser editat per Pere Matheu, fill de l'autor del llibre, i imprès per Joan Rossenbach a Barcelona l'any 1521. Se'n conserven tan sols tres exemplars: un a Sevilla, a la Biblioteca Colombina i els altres dos a Madrid; d'aquests, un es troba a la Biblioteca de la Facultat de Medicina i l'altre a la Biblioteca del Palau Reial. El present treball s'ha realitzat partint de fotocòpies d'aquest darrer exemplar. S'inclou en el present treball una d'aquestes fotocòpies.

2.- La fórmula de la Triaga, que Pere Benet Matheu dóna en la seva obra, és la mateixa que es troba en l'"ANTIDOTARI" de Nicolau.

3.- Sobre l'obra i personalitat de Nicolau hi ha diverses opinions. Uns parlen de Nicolau Myrepsi o Nicolau Alexandrí, que va escriure en grec el seu "ANTIDOTARI", el qual

fou traduït al llatí per Lleonard de Fuchsio. D'altres parlen de Nicolau Prepòsit o de Salern, que és citat com autor d'un altre "ANTIDOTARI", però se sospita que aquesta segona obra és una mala traducció i reforma de la ja coneguda i més antiga de Nicolau Myrepsi. L'únic que es pot dir amb certesa és que la bibliografia de l'època cita dos "ANTIDOTARI" de Nicolau, el gran i el petit.

4.- La fórmula dels "Trocisci Tiri" es troba al foli LVII de la "CONCORDIA APOTHECARIORUM BARCHINONE IN MEDICINIS COMPOSITIS", impresa a Barcelona a la impremta de Carles Amorós l'any 1511. L'encapçalament de la fórmula diu: "Trocisci Thirorum secundum Nicolaum, qui in Magna Thriaqua Galieni recipiuntur". Coincideix, paraula per paraula, amb la que dona Pere Benet Matheu.

5.- El "LUMINARE MAIUS" és una de les obres que va escriure, a Alexandria, Joan Jacob Manlius da Bosco, botànic italià del segle XV, i editada per primera vegada a Pàdua l'any 1494. El fet de citar el nom de l'obra en lloc del nom de l'autor no denota un desconeixement d'aquest, sinó que es tracta d'un artifici de redacció corrent a l'època.

6.- Entenem per cita el passatge que un autor pren d'un altre, tot mencionant la seva procedència concreta. Una cita serà, per tant, un tipus especial de font on s'esmenta explícitament l'autor de la qual deriva. A vegades, aquestes fonts no són directes sinó que provenen d'una font intermèdia en la qual ja es troba la cita de referència, i poden arribar a ésser de segona i tercera mà.

7.- Sobre el "DE PROPIOETATIBUS RERUM" obra que Pere Benet Matheu cita diverses vegades, no n'hem trobat, per ara, cap referència en les biblioteques consultades. Per tant, no hem pogut identificar el seu autor. Apuntem la idea de què pot ésser un llibre que amb els anys hagi canviat de nom; no obstant, presumim que es tracta de les "ETIMOLOGIES" d'Isidor de Sevilla.

8.- Comprovat el passatge a "ETIMOLOGIES" d'Isidor de Sevilla, B.A.C. ed. bilingüe (Madrid, 1983), correspon, tal com diu Pere Benet Matheu, al llibre XII. Es el titulat "De Animalibus" i dins el llibre, pertany al capítol IV "De Serpentina".

9.- Comprovada la cita d'Albert Magne a "Divi Alberti Magni... Novissimi impressi 2 junii 1526... Liber viginti sex "De animalibus", B.U.B, fons de reserva.

10.- Per a les cites d'Avicenna s'ha consultat: "Avicenna medicorum arabum, Principio liber Canonis"; en el mateix volum a més del Canon s'hi troben altres obres d'Avicenna: "De medicinis cordialibus" i el "Cantica", editat a Basilea l'any 1556, B.N.C., fons de reserva. "Liber Canonis Medicine". B.U.B., fons de reserva.

El "CANON" d'Avicenna va ser traduït al llatí per Gerard de Cremona i se'n feren múltiples edicions la més antiga que es coneix és l'editada a Venècia l'any 1493.

11.- Galaf Abulcasis Atzaragi nasqué a Còrdova, a finals del segle XI. Es autor d'una obra que, traduïda al llatí, es coneix per "LIBER SERVITORIS", impressa per primera vegada a Venècia l'any 1471. Quasi sempre s'ha publicat acompanyat del "COMPENDIUM AROMATORIUM" de Saladí. També trobem citat per diversos autors un altre Galaf, metge israelí, natural de Lleida, autor de l'"ANTIDOTARIUM EXCELENTISSIMUM", escrit a la segona meitat del segle XV.

12.- Aquesta altra cita d'Isidor correspon també al llibre i capítol citat anteriorment. Isidor, a la seva vegada, l'ha tret de Lucà (6,490).

13.- Albert Magne, obra citada.

14.- Avicenna medicorum arabum Principio liber Canonis, liber III, Fen. Vi, Tractatus III fol 926. Basilea, (1556).

15.- D'aquesta polèmica en parla un document de l'A.C.A., Canc. Reg., foli 63 v. 165 v. publicat a "Gimbernat", vol II, (1985) per SORNI i ESTEVE, X.

Quod si in secundum nicolaum qui
 in magna tractatu dicitur etia
 placentur sic sunt inuenies si quoniam longitudo
 dicitur unius palmi oculos rubeos habent
 eam et in gaza in ditione eorum in capite in
 modum granum frumenti Caput et caudam
 quatuor digitos in mensura abscondit tunc
 quum oporuerit exire et in testibus pro
 te et foris iter aqua dulci lauanda quousq; cla
 ra remaneat deinde coq; in aqua quousq;
 spine acatibus separatur et spinae proce
 ssi carnes in mortario marmoreo bene ter
 untur et commiscatur eantimide farinico o
 li vel panis asse et cum iure suo tempera et
 facit rosas per hanc solido singulos et
 in umbra diligenter delica et.

Quod si in arnaldus antequam abscondat
 caput et cauda verberetur fortiter postea
 vero abscondatur caput et cauda subito et.

Quod si in stefano arnaldus dicitur illi
 fianta salisio sic q; plures dentes habet
 duobus in maxillis vero solus habet duos.
 Illigantur ruffi colloia et inobiles en
 put agnantes frequenter pingues oculos
 rubeos habentes et capite amplo auis ha
 beutes in tra candam in medio veris ca
 piantur. Quod autem vero prope mare vel
 lacus respiciantur qui autem collecti fue
 rint illico ex eorum capitis et caulis qua
 tuor digitos in mensura abscondatur et si
 post abiectiones moueantur et sanguis in
 rando est fuerit congrue sunt et si contra
 gram colligitur in illo modo surgitur deus
 de abiectione contra que habent in altre
 abiectione residuum in aqua dulci lauetur
 et per frustra in olla cum aqua sale aucto
 et parum olei communis coquantur donec
 caro ab ossibus separari fuerit caro et ce
 pitia tunc rehumor exeat densa exa impo
 dete que in sumatur cui quarta pars sui
 poteris panis bisesti agnino ricini commi
 scatur et optime delica caro teratur et nec
 hol deinde cum carne simul misceat et par
 na caute reteris infundatur deinde tro
 siscos informet subtilis manibus et dis
 gnis balsamo prius in vasis et desiccet
 in umbra singulis diebus reuocando et vas
 se sic reponantur et reseruentur.

Quod si in ataphas q; postea sumpti sic
 no oportet vt inuocatur in ocuisione ipo
 rum quoniam si naq; possit sumpti sunt ali
 quam diu in mortario fuerit. s. in occiden
 do omnia non excludi et ita quonia

venenim eorum acitur et pestilentia sic
 deinde vt dicitur in oportet vt abscondi
 tur caput et cauda et abiectione capita
 et cauda quonia sunt arsi sunt speritibus
 carum cauda in capitis ventibus forme
 et in acmei orem reliquis co-pore venenit
 non inuenies. Et amputatur hoc mensura
 l. et caput et cauda sicut. in. Dispositum
 quoniam in hac cura conuenitur venenit
 caute et deinde perficitur modum copon
 di. Galat. vero et sicuti ab doctoro sunt
 de mrdide a labbaris vt post abiectiones
 non multo inuocent set occidantur. Et est
 Morali sed doctoro q; luminare inanis
 dicitur q; andromenis aut inuentos illi
 animalis sicut. Zira hys animalis deuenit
 est ad simplicia hominum et sicut et primo
 dicitur et.

De turo / *animalium*

Tirus secundum iactorem de proprie
 caribus rerum in libro de animalis
 bus et apud de Anque est serpens dicit
 enim ex verbo animalis. Tirus enim dicitur
 peris et generat animalia interius sed per
 mo ouat interius et e illa omnia animalia
 interius generant. Et dicitur in caplo. oca
 pera. Et autem tirus spēs viperinae cum
 venenositatis. Alga in quibus caplo de cor
 rion quid. Tirus est serpens maior vno patre
 mo et dicitur alia et habet venenam in fro
 te. In quid gallabernis anglicus in libro
 morbozom cum venenit salium quam parti
 entat in libro in. caplo de animalis et cap
 biculo vbi agit de tura. et tura sunt. Zira
 serpentes vtra mare in geseo in manu p
 peritigiditate aeris mortificati hec mor
 tificatio est ex aspersione peccati calidi est
 sunt venenit autem in hys propter leu
 tatem subtilitate perit et tura. In sinosa.
 arabidis in caplo. in. h. ach. Et dicitur gres
 ce tirus vel viper a latine. In quid bernar
 dus de go. domo in caplo de morbo. serpen
 tum. Serpentes habitantes in yrico et
 in cluatiibus calidis quidam vocant tiri
 ergo tirus est serpens. In. Suidone inuenit
 in capitulo de lepta. Et sicut et dicitur au
 na. q; caro viper et tiri. ergo tiri et viper a
 idem est. Idem perro de argillata. Sed
 placarium in expositione Michaeli. Tiri
 serpentes sunt qui vtra mare sicut in y
 rico inueniunt venenit sicut et ceteri ser
 pentes habent virtutem expellendi venen

Mor. bene

Notapit
 caplo in dicio
 meo dicitur
 rign ad hoc
 vt bene co
 misceat euz
 pane bisco
 eto.

ff
mb
tr